

ΣΥΛΛΟΓΟΣ ΥΠΑΛΛΗΛΩΝ
ΤΗΣ ΒΟΥΛΗΣ ΤΩΝ ΕΛΛΗΝΩΝ

Εορταστική
εκδήλωση
για την επέτειο
της 28ης Οκτωβρίου
1940

Παρασκευή 27 Οκτωβρίου 2017

ΣΥΛΛΟΓΟΣ ΥΠΑΛΛΗΛΩΝ
ΤΗΣ ΒΟΥΛΗΣ ΤΩΝ ΕΛΛΗΝΩΝ

Από το Μέτωπο στον Αγώνα της Επιβίωσης

ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ

της εορταστικής εκδήλωσης
για την επέτειο της 28ης Οκτωβρίου 1940

ΒΟΥΛΗ ΤΩΝ ΕΛΛΗΝΩΝ

Παρασκευή 27 Οκτωβρίου 2017

Στοιχειοθεσία - Σελιδοποίηση: Δημήτρης Ι. Ζαζάς
Μακέτα εξωφύλλου: Ειρήνη Μανουσάκη
Διορθώσεις: Ελένη Μουζουράκη
Εκτύπωση - Βιβλιοδεσία: Διεύθυνση Εκδόσεων & Εκτυπώσεων

© ΣΥΛΛΟΓΟΣ ΥΠΑΛΛΗΛΩΝ ΤΗΣ ΒΟΥΛΗΣ ΤΩΝ ΕΛΛΗΝΩΝ &
ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΤΗΣ ΒΟΥΛΗΣ ΤΩΝ ΕΛΛΗΝΩΝ
e-mail: reference@parliament.gr
ISBN: 978-960-560-149-2

Π Ρ Ο Γ Ρ Α Μ Μ Α

Προσφώνηση

του Ιωάννη Σιαμπάνη

Προέδρου του Συλλόγου των Υπαλλήλων της Βουλής

Ομιλία

της Ελένης Μουζουράκη

Βιβλιοθήκη της Βουλής

Θέμα: «Από το Μέτωπο στον Αγώνα της Επιβίωσης»

ΤΡΑΓΟΥΔΙΑ

Νανούρισμα (Φώτης Αγγουλές - Μίκης Θεοδωράκης)

Όμορφη και παράξενη πατρίδα (Οδυσσέας Ελύτης - Δημήτρης Λάγιος)

Άξιον Εστί-Δοξαστικόν, πρώτο μέρος (Οδυσσέας Ελύτης - Μίκης Θεοδωράκης)

Της δικαιοσύνης ήλιε νοητέ (Οδυσσέας Ελύτης - Μίκης Θεοδωράκης)

Ύμνος εις την Ελευθερίαν (Διονύσιος Σολωμός - Νικόλαος Μάντζαρος /
προσαρμογή: Χρίστος Μητσάκης)

Χορωδία: Β΄ ΤΑΞΗ ΠΕΙΡΑΜΑΤΙΚΟΥ ΜΟΥΣΙΚΟΥ ΓΥΜΝΑΣΙΟΥ ΠΑΛΛΗΝΗΣ

Διδασκαλία: Νίκος Ρογκάκος, Λουίζα Τσέγκα

Πιάνο: Ελένη Χολέβα

Διεύθυνση: Λουίζα Τσέγκα

ΠΡΟΣΦΩΝΗΣΗ

Κύριε Πρόεδρε της Βουλής,
Κυρία τέως Πρόεδρε της Βουλής,
Κυρία και Κύριοι πρώην Πρόεδροι της Βουλής,
Κυρία και Κύριοι Αντιπρόεδροι της Βουλής,
Κυρία και Κύριοι Εκπρόσωποι των Κομμάτων,
Κυρίες και Κύριοι Βουλευτές,
Κύριε Γενικέ Γραμματέα της Βουλής,
Κύριε Πρόεδρε του Επιστημονικού Συμβουλίου,
Κύριε Πρόεδρε της Εκτελεστικής Επιτροπής του Ιδρύματος της Βουλής των Ελλήνων
για τον Κοινοβουλευτισμό και τη Δημοκρατία,
Κύριε Ειδικέ Γραμματέα,
Κύριε Φρούραρχε,
Κυρίες και Κύριοι συνάδελφοι,

Ο ΣΥΛΛΟΓΟΣ ΤΩΝ ΥΠΑΛΛΗΛΩΝ ΤΗΣ ΒΟΥΛΗΣ ΤΩΝ ΕΛΛΗΝΩΝ έχει και φέτος τη χαρά και την τιμή να διοργανώνει την εορταστική εκδήλωση για την 77η επέτειο της 28ης Οκτωβρίου 1940, συνεχίζοντας έτσι μια παράδοση πολλών ετών.

Με την αγαστή συνεργασία της Βιβλιοθήκης, ο Σύλλογος των Υπαλλήλων της Βουλής έχει εγκαινιάσει μια σειρά επετειακών λόγων που εκφωνούνται κατά τον εορτασμό των εθνικών μας εορτών με τρόπο σύγχρονο και επιστημονικό και φωτίζουν τα ιστορικά γεγονότα με νέα οπτική.

Συγκεντρωθήκαμε σε αυτή την ιστορική αίθουσα της Ολομέλειας για να αναστοχαστούμε μικρές και μεγαλύτερες πτυχές αυτής της σύγχρονης εποποι-

ίας. Να αναστοχαστούμε τον δύσκολο δρόμο της αντίστασης, καθόλη τη διάρκεια του πολέμου, που οδήγησε στην πολυπόθητη ελευθερία.

Αποτέλεσμα αυτής της νέας προσέγγισης, η οποία ενσωματώνει τα αποτελέσματα της σύγχρονης έρευνας, είναι και η συμμετοχή της Βουλής των Ελλήνων αλλά και του Συλλόγου των Υπαλλήλων στις εκδηλώσεις για την απελευθέρωση της Αθήνας. Πλέον, ξεπερνώντας τις αγκυλώσεις του παρελθόντος, εορτάζουμε και τιμούμε συλλογικά τις θυσίες των προγόνων μας.

Στις 28 Οκτωβρίου 1940 η Ελλάδα μπήκε σε έναν πόλεμο τον οποίο είχε προσπαθήσει να αποφύγει, μέχρι εκείνη τη στιγμή, με κάθε τρόπο. Έναν πόλεμο που μετέβαλε πολύ γρήγορα όλο τον κόσμο σε πολιτικό, οικονομικό και κοινωνικό επίπεδο.

Η ομόθυμη αντίδραση του ελληνικού λαού εκείνο το πρωινό του Οκτωβρίου απέναντι στη βαρβαρότητα του φασισμού μετατράπηκε σε νικηφόρα αντίσταση στα βουνά του αλβανικού μετώπου. Σήμερα είναι ημέρα μνήμης για όλους όσοι ηρωικά πολέμησαν και αντιστάθηκαν σε όλα τα πεδία της μάχης. Γιατί ένδοξο δεν είναι μόνο το έπος των στρατιωτών στα βουνά της Αλβανίας. Εξίσου ηρωικό είναι το έπος της καθημερινής επιβίωσης στα χρόνια της Κατοχής.

Αμέσως μετά την είσοδο των Γερμανών στην Ελλάδα τον Απρίλιο του 1941, η χώρα, και κυρίως τα σημαντικά αστικά κέντρα και τα νησιά, μετατράπηκαν σε σκηνικό του χειρότερου λιμού που γνώρισε η κατεχόμενη Ευρώπη έξω από τα στρατόπεδα συγκέντρωσης και τα γκέτο. Αυτό ακριβώς το σκηνικό θα προσπαθήσει να σκιαγραφήσει η συνάδελφος της Βιβλιοθήκης κα Ελένη Μουζουράκη.

Αθήνα, 27 Οκτωβρίου 2017

Ιωάννης Σιαμπάνης
Πρόεδρος του Συλλόγου
των Υπαλλήλων της Βουλής

ΑΠΟ ΤΟ ΜΕΤΩΠΟ ΣΤΟΝ ΑΓΩΝΑ ΤΗΣ ΕΠΙΒΙΩΣΗΣ

Κύριε Πρόεδρε της Βουλής,
Κυρία τέως Πρόεδρε της Βουλής,
Κυρία και Κύριοι πρώην Πρόεδροι της Βουλής,
Κυρία και Κύριοι Αντιπρόεδροι της Βουλής,
Κυρία και Κύριοι Εκπρόσωποι των Κομμάτων,
Κυρίες και Κύριοι Βουλευτές,
Κύριε Γενικό Γραμματέα της Βουλής,
Κύριε Πρόεδρε του Επιστημονικού Συμβουλίου,
Κύριε Πρόεδρε της Εκτελεστικής Επιτροπής του Ιδρύματος της Βουλής των Ελλήνων
για τον Κοινοβουλευτισμό και τη Δημοκρατία,
Κύριε Ειδικό Γραμματέα,
Κύριε Φρούραρχε,
Κυρίες και Κύριοι συνάδελφοι,

Η 28η Οκτωβρίου 1940 αποτελεί μία ημερομηνία ορόσημο στη σύγχρονη ελληνική ιστορία. Σήμανε την έναρξη ενός πολέμου διαφορετικού από όσους είχε γνωρίσει έως τότε το ελληνικό κράτος στα εκατό χρόνια της ανεξάρτητης ζωής του. Η Ελλάδα μπήκε στον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο χωρίς να το επιθυμεί, όπως συνέβη στον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο. 18 χρόνια μετά τη Μικρασιατική Καταστροφή και, ενώ η χώρα έκανε προσπάθειες να βαδίσει στο νέο οικονομικό και κοινωνικό πλαί-

σιο που είχε διαμορφωθεί, όλοι επιθυμούσαν να μείνει μακριά από τον πόλεμο που είχε ξεκινήσει.

Σε όποια μορφή, έκταση και ένταση κι αν συμβαίνει, ένας πόλεμος εμπεριέχει πάντοτε την καταστροφή, ανατρέπει τις κανονικότητες της καθημερινής ζωής, μεταβάλλει τους κοινωνικούς κανόνες. Ο πόλεμος κλονίζει κάθε σταθερή βάση. Κι, όμως, σε έναν πόλεμο που κανείς δεν επιθυμούσε, όλοι έσπευσαν να μετάσχουν χωρίς ενδοιασμούς. Στην Ελλάδα τον Οκτώβριο του 1940 ο ενθουσιασμός υπήρξε μεγάλος. Αυτό μαρτυρούν οι εικόνες και οι φωτογραφίες της ημέρας του πολέμου. Χαμογελαστοί άνθρωποι σκαρφαλωμένοι στα τραμ και στα λεωφορεία της Αθήνας, συναθροισμένοι στα πεζοδρόμια.¹

[...] όταν λίγο αργότερα, το πρωί, [ο Μεταξάς] διέσχιζε με το αυτοκίνητο την Παλιά Αγορά και θεώρησε υποχρέωσή του να εξηγήσει στο πλήθος: «παιδιά μου, δεν μπορούσαμε να κάνουμε διαφορετικά», οι αχθοφόροι στην Αγορά, αντί για απάντηση και για να εκφράσουν τον ενθουσιασμό τους, τον σήκωσαν στα χέρια μαζί με το αυτοκίνητο. Εκείνο το πρωί βγήκα κι εγώ στους δρόμους της Αθήνας και μπλέχτηκα με το δονούμενο πλήθος των Ελλήνων που το ξεσήκωνε η οργή μα και μαζί η απόφαση, η χαρά και η πατριωτική έξαρση. Εκείνη η απόφαση, εκείνη η χαρά που εκφραζόταν με τραγούδια φεύγοντας για την Αλβανία, αυτό ήταν το πρώτο ελληνικό θαύμα του 1940.²

Αυτός ο ενθουσιασμός ήταν που επάνδρωσε μέσα σε δέκα ημέρες με 300.000 στρατό το μέτωπο της Ηπείρου αρχικά και της Αλβανίας στη συνέχεια.³ Με τον ίδιο αυθορμητισμό οι άνθρωποι γιόρταζαν τις νίκες του ελληνικού στρατού στο αλβανικό μέτωπο.

Τον Ιανουάριο 1941 και, μετά τη διαπίστωση της ιταλικής αδυναμίας, πάρθηκε στο Βερολίνο η απόφαση για επέμβαση της Γερμανίας στην Ελλάδα. Τον Απρίλιο, μετά από έξι μήνες πολεμικής προσπάθειας, ο ελληνικός στρατός κατέρρευσε μπροστά στη γερμανική επίθεση και η χώρα βρέθηκε κάτω από καθεστώς ξένης κατοχής, μετά την υπογραφή της ελληνικής συνθηκολόγησης. Στις 23 Απριλίου, ο βασιλιάς

και η κυβέρνηση αναχώρησαν από την Αθήνα για την Κρήτη. Χάος και παράλυση είναι τα χαρακτηριστικά του σύντομου διαστήματος από την αναχώρηση των κυβερνώντων ως την είσοδο των Γερμανών στην Αθήνα. Πολλοί είναι αυτοί που αναχώρησαν, επίσης, για την Κρήτη και τη Μέση Ανατολή ή απλώς κατέφυγαν στην Πελοπόννησο και τα νησιά. Οι συνεχείς βομβαρδισμοί δρόμων και λιμανιών από εχθρικά αεροπλάνα ολοκλήρωσαν την εικόνα της αποδιοργάνωσης και του φόβου. Στις 27 Απριλίου οι Γερμανοί μπήκαν επιδεικτικά σε μία σχεδόν άδεια Αθήνα, αφού οι κάτοικοι έμειναν πεισματικά κλεισμένοι στα σπίτια τους, και διόρισαν την πρώτη κατοχική κυβέρνηση με πρωθυπουργό τον Γεώργιο Τσολάκογλου, τον στρατηγό που υπέγραψε τη συνθηκολόγηση. Η ύψωση της ναζιστικής σημαίας στην Ακρόπολη σηματοδότησε την αρχή της γερμανικής κατοχής και τη συσσώρευση εξαιρετικών δεινών και δοκιμασιών για τον ελληνικό λαό. Τον Μάιο, με τη μάχη της Κρήτης, ολοκληρώθηκε η κατάληψη των ελληνικών εδαφών και διαμορφώθηκε το θεσμικό πλαίσιο κάτω από το οποίο θα λειτουργούσε στο εξής η χώρα.

Η περίοδος της Κατοχής λειτούργησε καταλυτικά και εγκαινίασε έναν ριζικά διαφορετικό τρόπο ζωής για όλους τους ανθρώπους που είχαν, ήδη, βιώσει την τρομακτική εμπειρία του πολέμου. Αν και η περίοδος μοιάζει «άδοξη» συγκριτικά με την ηρωική περίοδο του μετώπου, η καθημερινότητα, όπως βιώθηκε από εκατομμύρια ανθρώπους της εποχής, δεν είναι λιγότερο ένδοξη και αξιομνημόνευτη. Αντίθετα, αποκαλύπτεται εξίσου σημαντική, καθώς οι κραδασμοί που υπέστησαν οι πολιτικοί, οικονομικοί και κοινωνικοί θεσμοί της χώρας οδήγησαν τα πάντα σε μία συνεχή μεταβολή. Οι άνθρωποι έπρεπε όχι μόνο να αποδεχθούν το γεγονός της τριπλής κατοχής, αλλά παράλληλα ήταν υποχρεωμένοι να έρθουν σε σύγκρουση με τις ως τότε παραδεδομένες νοοτροπίες και συμπεριφορές τους. Έπρεπε να προσαρμοστούν σε έναν τρόπο ζωής που δεν είχε καμία σχέση με την προπολεμική καθημερινότητά τους.

Η Ελλάδα χωρίστηκε σε τρεις ζώνες κατοχής. Οι Γερμανοί περιορί-

στηκαν σε περιοχές στρατιωτικής και οικονομικής σημασίας που αντιστοιχούσαν στο 12% του ελληνικού εδάφους. Συγκεκριμένα, περιλάμβανε την Κεντρική Μακεδονία με την πόλη της Θεσσαλονίκης, καθώς και τα νησιά του ΒΑ Αιγαίου (Χίο, Λήμνο, Λέσβο), τη Σκύρο, το λιμάνι του Πειραιά, τα νησιά του Σαρωνικού κόλπου και τα νησιά Μήλο, Κύθηρα και Αντικύθηρα. Επίσης, κατέλαβε το μεγαλύτερο μέρος της Κρήτης, εκτός του Λασιθίου που δόθηκε στους Ιταλούς. Η βουλγαρική ζώνη κατοχής, που αποτελούσε το 15% του ελληνικού εδάφους, περιλάμβανε τα πλούσια σε παραγωγή εδάφη της ανατολικής Μακεδονίας και Θράκης, εκτός από μία στενή λωρίδα κατά μήκος των ελληνοτουρκικών συνόρων που παρέμεινε υπό γερμανική κατοχή. Στην Ιταλία πέρασε η υπόλοιπη Ελλάδα συμπεριλαμβανομένης της Αττικής πλην του λιμανιού του Πειραιά, τα νησιά του Ιονίου, η Σάμος, το Λασιθί. Η εδαφική αυτή ρύθμιση διατηρήθηκε έως τη συνθηκολόγηση της Ιταλίας, τον Σεπτέμβριο 1943, οπότε οι περιοχές της πέρασαν στη γερμανική δικαιοδοσία.⁴

Η τριπλή συγκυριαρχία και η σύγκρουση πολιτικών και στρατιωτικών αρμοδιοτήτων δεν άργησε να οδηγήσει σε διοικητικό χάος και οικονομική κατάρρευση. Η έλλειψη βασικών ειδών και η πείνα άρχισαν να εμφανίζονται ήδη την επαύριο της εισόδου των κατοχικών στρατευμάτων στην Ελλάδα, καθώς η ελληνική οικονομία κλήθηκε να λειτουργήσει υπό ιδιόμορφες συνθήκες. Οι στρατιωτικές προτεραιότητες οδήγησαν στον εντοπισμό κάθε αγαθού οικονομικής και στρατιωτικής σημασίας για τη διασφάλιση των συμφερόντων του Άξονα.⁵ Έως τα τέλη Ιουνίου 1941 οι Γερμανοί κατέγραψαν, κατάσχεσαν και εξασφάλισαν πρώτες ύλες, βιομηχανικά προϊόντα, φαρμακευτικό και στρατιωτικό υλικό, τρόφιμα, καύσιμα, μηχανές και μεταφορικά μέσα, τα οποία είτε στάλθηκαν στη Γερμανία είτε χρησιμοποιήθηκαν για την κάλυψη των αναγκών του στρατού κατοχής. Το διάστημα από τον Ιούνιο 1941 έως και τον Μάιο 1942 υπολογίζεται ότι από τις εξαγωγές αγαθών προς κάλυψη των αναγκών του Άξονα, το ένα τρίτο περίπου αφορούσε ζωτικά για τη χώρα προϊόντα.⁶

Οι δαπάνες κατοχής ήταν ένα ακόμη μέσο λεηλασίας της ελληνικής

οικονομίας. Η γρήγορη προέλαση του γερμανικού στρατού στη χώρα το 1941, η βιασύνη για την αποδέσμευση των στρατιωτικών μονάδων προκειμένου αυτές να προωθηθούν στο ανατολικό μέτωπο οδήγησαν τα κατοχικά στρατεύματα στην τροφοδοσία τους από εγχώριους πόρους, στη συντήρησή τους δηλαδή σε βάρος των ελληνικών αποθεμάτων. Η οικειοποίηση των φυσικών πόρων και η επίταξη των αγαθών της χώρας, η κατάχρηση των αποθεμάτων, εμπορικών και βιομηχανικών, η διακοπή κάθε βιομηχανικής παραγωγής -πλην όσων εξυπηρετούσαν την προμήθεια στρατιωτικού υλικού στη Γερμανία- η προκλητικά ολοκληρωτική επιβάρυνση της χώρας για τη συντήρηση των δυνάμεων κατοχής παρέλυσαν απολύτως την οικονομία και έκαναν άκρως προβληματική την τροφοδότηση του ελληνικού λαού.⁷ Η Σύμβαση της Χάγης του 1907 προέβλεπε ότι:

υπό τους κανόνες του πολέμου, από την οικονομία μίας κατεχόμενης χώρας μπορεί μόνο να απαιτηθεί να φέρει το βάρος των εξόδων κατοχής. Και αυτά δεν μπορούν να υπερβαίνουν τα όρια που η οικονομία της χώρας μπορεί εύλογα να αναμένεται ότι μπορεί να φέρει.

Ωστόσο, ο συγκεκριμένος όρος δεν ίσχυσε για την Ελλάδα. Το κόστος κατοχής που υποχρεώθηκε η χώρα να καλύψει για την περίοδο 1941-1942 αντιστοιχούσε στο 113,7% του ΑΕΠ της, όταν το αντίστοιχο κόστος της Νορβηγίας ανερχόταν στο 69%, του Βελγίου στο 24% και της Ολλανδίας στο 18%. Η παραβίαση αυτού του κανόνα οφείλεται στο γεγονός ότι οι ελληνικές εισφορές εξυπηρετούσαν όχι μόνο τα έξοδα κατοχής αλλά και τις ανάγκες του γερμανικού στρατού σε περιοχές εκτός Ελλάδας και ιδιαίτερα στη Βόρειο Αφρική.⁸ Παράλληλα, η ελληνική οικονομία υπέστη μία ακόμη αφαίμαξη με την εισαγωγή ειδικών χαρτονομισμάτων, τα λεγόμενα κατοχικά μάρκα και τις μεσογειακές δραχμές, τα οποία η Τράπεζα της Ελλάδος υποχρεώθηκε να αναγνωρίσει ως νόμιμο μέσο συναλλαγής και να τα ανταλλάσσει σε τιμή που καθόριζαν αυθαίρετα οι κατακτητές, οδηγώντας τη χώρα σε νομισματική

αναρχία.⁹ Ο ιλιγγιώδης πληθωρισμός κατακρήμνισε την αξία της δραχμής και μηδένισε τα εισοδήματα και τις αποδοχές των κατακτημένων.

Επιπλέον, η Ελλάδα, που δεν είχε επιτύχει γεωργική αυτάρκεια τα προηγούμενα έτη, ήταν αναγκασμένη να εισάγει μεγάλες ποσότητες σιτηρών, κυρίως διά θαλάσσης. Ο αυστηρός, όμως, αποκλεισμός από τους συμμάχους σε όλη τη διάρκεια του 1941 απαγόρευσε εκ των πραγμάτων κάθε ανεφοδιασμό. Οι καταστροφές που είχε υποστεί όλο το μεταφορικό δίκτυο καθιστούσε προβληματική τη μεταφορά αγαθών από την ύπαιθρο στα αστικά κέντρα, ενώ οι εύφορες περιοχές παραγωγής δημητριακών βρίσκονταν υπό βουλγαρική κατοχή. Η κακή παραγωγική συγκυρία του 1941, λογικό επακόλουθο της πλημμελούς εκτέλεσης των γεωργικών εργασιών εξαιτίας της επιστράτευσης και του πολέμου επιδείνωνε την κατάσταση. Τέλος, η διοικητική αδυναμία της κυβέρνησης Τσολάκογλου να εξομαλύνει τις συνθήκες της αγοράς και να συγκεντρώσει τη γεωργική παραγωγή –πρακτική που ίσχυε στα προπολεμικά χρόνια– έδωσε το τελικό πλήγμα. Η μαύρη αγορά ουσιαστικά υποκατέστησε την επίσημη, διαθέτοντας αγαθά τα οποία μπορούσε κάποιος να αποκτήσει πληρώνοντας σε χρυσές λίρες ή ανταλλάσσοντας τα υπάρχοντά του. Και είναι γεγονός ότι όλη αυτή την περίοδο περιουσίες ολόκληρες άλλαξαν χέρια, καθώς οι άνθρωποι εξαναγκάζονταν είτε να πουλήσουν είτε να ανταλλάσσουν τα ακίνητά τους προκειμένου να επιζήσουν.

Η Ελλάδα κλήθηκε να πορευθεί σε ένα άκρως πρωτόγνωρο περιβάλλον, ενώ πολύ γρήγορα η χώρα οδηγήθηκε σε επισιτιστικό αδιέξοδο. Ήδη από τον Ιούλιο 1941:

Το πρόβλημα του επισιτισμού γίνεται από μέρα σε μέρα απειλητικότερο. Ο στρατός Κατοχής τραβά ό,τι βρίσκει. Έτσι η αγορά αδειάζει κάθε μέρα περισσότερο. Πολύ συχνά, ύστερα από αναζητήσεις ωρών από μανάβικο σε μανάβικο, κι αφού κάνουν χιλιόμετρα, οι άνθρωποι γυρνούν σπίτι τους με άδεια χέρια. Στα εμπορικά δεν βρίσκει πλέον κανένας σχεδόν τίποτα. Και ό,τι απομένει, οι έμποροι το κρύβουν. [...] Η έλλειψη των πάντων γίνεται από μέρα σε μέρα αισθητότερη.¹⁰

Η χώρα γνώρισε την κρισιμότερη φάση του μεγάλου λιμού τον χειμώνα του 1941-1942. Από τον Οκτώβριο 1941 άρχισαν να παρουσιάζονται κρίσιμες ελλείψεις στις μεγάλες ελληνικές πόλεις και τα νησιά:

10 Οκτωβρίου 1941, Παρασκευή. Η πείνα πλάκωσε: Έχουμε μπει για τα καλά στην «περίοδο του λιμού». Το ένιωσα για πρώτη φορά τη Δευτέρα. Στο σπίτι δεν είχαμε ψωμί. Δεν είχαμε μπορέσει να πάρουμε γάλα. Έφυγα νηστικός. Τα φρουτάδικα δεν είχαν τίποτα. Όπου κι αν έμπαινα δεν έβρισκα τίποτα. Για μερικές ώρες με έπιασε ο Φόβος. Κατόπιν συνήλθα: δεν μας μένει παρά να προσπαθήσουμε να μαζέψουμε όσο τον δυνατόν περισσότερα τρόφιμα, αδιαφορώντας για τις απαγορεύσεις. Έχουμε υποχρέωση να επιζήσουμε.¹¹

Τα ελάχιστα τρόφιμα που έφθαναν στην Αθήνα όλο το καλοκαίρι δεν έδιναν τη δυνατότητα στο Υπουργείο Επισιτισμού για πολλούς ελιγμούς. Ήδη από τον Μάιο 1941 είχε επιβληθεί δελτίο στο ψωμί, το ρύζι, το ελαιόλαδο και τη ζάχαρη. Ακολούθησαν οι ουρές για τρόφιμα και τσιγάρα. Τον Ιούνιο έγινε μία διανομή κρέατος, ρυζιού και ζάχαρης. Τον Ιούλιο υπήρξαν δύο μικρές μερίδες κρέατος και μία ρυζιού. Από εκεί και πέρα το κρέας έγινε γλυκιά ανάμνηση και ως την επόμενη άνοιξη του 1942 το μόνο που προσφερόταν ήταν μεμονωμένες διανομές ελαιολάδου, σταφίδας και ζάχαρης.¹² Εν τω μεταξύ η μερίδα του ψωμιού στα συσσίτια από 300 γραμμάρια στην αρχή της Κατοχής έφθασε μόλις τα 100 γραμμάρια τον Νοέμβριο 1941. Το λάδι και οι άλλες λιπαρές ουσίες έλειπαν δραματικά ή η προμήθειά τους ήταν απαγορευτική για τους μη έχοντες. Σε λίγο ήρθε να προστεθεί και το κρύο και έγιναν δυσεύρετα και τα καυσόξυλα.¹³

Για επτά εκατομμύρια ανθρώπων είχε ξεκινήσει η περίοδος των παθών. Η εξεύρεση τροφής αποτέλεσε μία οδυνηρή περιπέτεια. Η πείνα κόστισε τη ζωή πολλών χιλιάδων ανθρώπων. Ήταν ο τελευταίος σημαντικός, από άποψη θνησιμότητας, ευρωπαϊκός λιμός.¹⁴

Τα πρώτα εμφανή αποτελέσματα του υποσιτισμού έγιναν ορατά στις

αρχές του φθινοπώρου, ενώ οι πρώτοι θάνατοι παρουσιάστηκαν τον Νοέμβριο 1941. Στους επόμενους μήνες η εικόνα του θανάτου από την πείνα μεταφέρθηκε στους δρόμους, όπου, σε συνδυασμό με το δριμύ ψύχος του χειμώνα, σκελετωμένα πτώματα έγιναν τρέχον θέαμα για τους πεινασμένους κατοίκους της πόλης.¹⁵

13.12.41, Πείνα και αθλιότης στους δρόμους και στα σπίτια. Οι άνθρωποι πρίζονται. Πεθαίνουν στους δρόμους. Οι Γερμανοί αφαιρούν το παν. Τα τρόφιμα έχουν φτάσει σε δυσθεώρητα ύψη. Το θέαμα ανθρώπων ανασισθητων από την πείνα στα πεζοδρόμια της Λεωφόρου Πανεπιστημίου είναι κάθε μέρα συχνότερο. [...] Στο σταθμό μια γυναίκα πέφτει μπροστά μου σαν κεραυνόπληχτη. Την σηκώνουν, μαζεύεται κόσμος και της δίνει λεφτά. Τι να τα κάνει;¹⁶

Η πείνα, λοιπόν, και οι θάνατοι που τη συνόδευσαν, αποτέλεσε την πρώτη μαζική εμπειρία των Ελλήνων. Μία εμπειρία που ταυτίστηκε με την ίδια την Κατοχή. Στην Κατοχή η πείνα είχε περισσότερα θύματα από ό,τι συνολικά οι βομβαρδισμοί, ο ανταρτοπόλεμος και τα αντίποινα των κατακτητών.¹⁷ Ο Ερυθρός Σταυρός εκτιμούσε ότι την περίοδο 1941-1943 περίπου 250.000 άνθρωποι έχασαν τη ζωή τους στην Αθήνα και στην υπόλοιπη Ελλάδα από τον λιμό και το ψύχος, την αβιταμίνωση και τις επιδημίες.¹⁸ Τα δημογραφικά στοιχεία της περιόδου σίγουρα δεν αποτυπώνουν το μέγεθος της καταστροφής σε απόλυτο βαθμό, καθώς πολλοί ήταν οι θάνατοι που δεν δηλώνονταν στο ληξιαρχείο προκειμένου οι συγγενείς να κρατήσουν το δελτίο τροφίμων των νεκρών. Εξάλλου, ο κατοχικός λιμός και οι συνακόλουθες ασθένειες ενοχοποιούνται για την παιδική θνησιμότητα και την καχεξία των πρώτων μεταπολεμικών χρόνων.

Από τον Οκτώβριο 1941, όταν έγινε προφανές ότι ο Άξονας δεν μπορούσε να προσφέρει καμία ουσιαστική βοήθεια, νομιμοποιήθηκε με διαταγή του Υπουργείου Επισιτισμού, το δικαίωμα των κατοίκων των πόλεων να αναζητούν οι ίδιοι στην ύπαιθρο τα απαραίτητα για την επι-

βίωσή τους. Στην ίδια διαταγή περιλαμβανόταν η προτροπή για ανάληψη συλλογικών πρωτοβουλιών προς την ίδια κατεύθυνση. Πριν ακόμη η χειμερινή κρίση φτάσει στην τραγική της κορύφωση, οι εκκλήσεις για γενίκευση της συλλογικής δράσης, ως μοναδικού τρόπου αντιμετώπισης της πείνας, πολλαπλασιάστηκαν.¹⁹

Στην Ελλάδα του 1941 κανείς ακόμη δεν είχε ξεχάσει τα συσσίτια μετά τη Μικρασιατική Καταστροφή. Η πρακτική αυτή γενικεύθηκε σε κάθε γωνιά της χώρας. Οργανώθηκαν από την πολιτεία, από συλλογικούς κοινωνικούς φορείς, από επαγγελματικά σωματεία αλλά και ιδιωτικές επιχειρήσεις. Στην Αθήνα και σε άλλες πόλεις φιλανθρωπικές και θρησκευτικές οργανώσεις παράστεκαν τους πρόσφυγες, τους άστεγους και τους ανέργους. Μολονότι αυτές οι συλλογικότητες έδειχναν ξεκάθαρα την ανικανότητα της κατοχικής κυβέρνησης δεν μπορούσαν να υποκαταστήσουν τη συνδυασμένη δημόσια δράση. Σε έκθεσή του ο Ερυθρός Σταυρός τόνιζε ότι «καμιά οργάνωση δημόσια αρωγής ή κοινωνικής πρόνοιας δεν θα μπορούσε να σώσει όλους όσοι υπέφεραν από το λιμό».²⁰ Τον σκληρό χειμώνα του 1941-1942 και αυτά τα συσσίτια δεν λειτουργούσαν συστηματικά, λόγω ανεπάρκειας αγαθών. Στα συσσίτια απόρων της πρωτεύουσας λιγότερο από το ένα τέταρτο του πληθυσμού που είχε ανάγκη από βοήθεια έβρισκε τροφή και οι μερίδες είχαν ελάχιστη θρεπτική αξία ή λίπη. Από τις αρχές της Κατοχής μέχρι τον Δεκέμβριο 1943 ο αριθμός των σιτιζομένων ήταν 178.751 άτομα. Χαρακτηριστικά σημειώνεται ότι στο γραφείο του πρωθυπουργού σιτιζόνταν 717 υπάλληλοι.²¹ Μεγάλος αριθμός των μαστιζομένων από την πείνα δεν μπορούσε να έχει πρόσβαση στα οργανωμένα συσσίτια είτε λόγω απόστασης είτε μη ένταξης στους επαγγελματικούς συνεταιρισμούς λόγω της αυξανόμενης ανεργίας. Ο λιμός θέρισε τα χαμηλότερα κοινωνικά στρώματα που δεν διέθεταν κανένα περιουσιακό στοιχείο ή κοινωνική διασύνδεση που θα μπορούσε να τους προφυλάξει. Θύματα υπήρξαν οι τραυματίες και οι άρρωστοι του αλβανικού μετώπου, που αφέθηκαν στην τύχη τους. Αλλά και οι υγιείς επαρχιώτες στρατιώτες που δεν μπόρεσαν να επιστρέψουν στις ιδιαίτερες πατρίδες τους έγιναν επαίτες

στην Αθήνα και τον Πειραιά και αποδεκατίστηκαν από την πείνα και το κρύο.

Η γερμανική πολιτική σε αυτή την κρίσιμη περίοδο δεν εκδήλωσε ιδιαίτερο ενδιαφέρον και δεν προχώρησε σε πραγματικά σημαντικές κινήσεις, πέρα από κάποιες σποραδικές αποδεσμεύσεις επισιτιστικών φορτίων. Στην Ελλάδα δεν μπορούσαν να στείλουν σιτηρά χωρίς να μπει σε κίνδυνο η τροφοδοσία της ίδιας της Γερμανίας. Στον κατάλογο ιεράρχησης των Ναζί, η Ελλάδα ερχόταν σχεδόν τελευταία. Την περίοδο από 15 Αυγούστου έως 30 Σεπτεμβρίου 1941 οι Ιταλοί έστειλαν 9.300 τόνους σιτηρών, τους περισσότερους στα Ιόνια νησιά, στην Ήπειρο και στις Κυκλάδες. Οι Γερμανοί έστειλαν μόλις 5.017 τόνους προτού ειδοποιήσουν κοφτά τη Ρώμη ότι:

στο μέλλον η ιταλική κυβέρνηση πρέπει να πάρει την ευθύνη για τον εφοδιασμό της Ελλάδας, αφού η Ελλάδα ανήκει στη σφαίρα επιρροής της Ιταλίας.²²

Με το πρόβλημα των τροφίμων τέθηκε τελικά το ζήτημα του ελέγχου της χώρας. Οι Γερμανοί έπαιρναν αγαθά έξω από τη χώρα και δεν είχαν καμία πρόνοια για την τροφοδοσία του πληθυσμού. Αν ήταν να γίνει η Ιταλία υπεύθυνη για τη συνολική τροφοδοσία της χώρας τότε θα έπρεπε να έχει τον έλεγχο στο σύνολο της διοίκησης. Ο Μουσολίνι έγραφε στον Τσιάνο, Υπουργό των Εξωτερικών της Ιταλίας:

Οι Γερμανοί πήραν από τους Έλληνες ακόμα και τα κορδόνια τους και τώρα θέλουν να ρίξουν σ' εμάς το φταίξιμο για την οικονομική κατάσταση.²³

Για τις ευθύνες του μεγάλου λιμού επικράτησε μία «μακάβρια προπαγάνδα».²⁴ Οι δυνάμεις του Άξονα παρουσίαζαν τον λιμό ως πρόβλημα που είχε προκληθεί από τον βρετανικό ναυτικό αποκλεισμό και ζητούσαν την άρση του, ώστε να γίνει δυνατός ο εφοδιασμός με σιτηρά από περιοχές έξω από την Ευρώπη. Σημειώνει ο Γιόζεφ Γκαίμπελς στο Ημερολόγιό του:

Έλαβα μian αξιοθρήνητη αναφορά για την κατάσταση στην Ελλάδα. Εκεί η πείνα έχει καταστεί ενδημική νόσος. Στους δρόμους της Αθήνας οι άνθρωποι πεθαίνουν κατά χιλιάδες από εξάντληση· όλα αποτελούν συνέπεια του βάνανσου βρετανικού αποκλεισμού και μάλιστα εναντίον ενός λαού που επιπόλαια θέλησε να βγάλει για λογαριασμό των Άγγλων τα κάστανα από τη φωτιά. Αυτό είναι το ευχαριστώ του Λονδίνου.²⁵

Οι Βρετανοί, από την άλλη πλευρά, βασίζονταν στο μέτρο του αποκλεισμού σε μία εποχή που δεν είχαν μείνει παρά ελάχιστα άλλα όπλα εναντίον των εχθρών τους.

Το πρόβλημα είναι: Πόσο αξίζει για μας η καλή θέληση των Ελλήνων; Έχει μεγαλύτερη σημασία για μας ο στόλος τους, η αποτελεσματικότητα της παθητικής τους αντίστασης και η ένοπλη αντίσταση των ελευθέρων στρατευμάτων τους ώστε να διευκολύνουμε τον εφοδιασμό της Ελλάδας με σιτηρά – ή βαραίνει περισσότερο το κέρδος που τότε θα αποκομίσει ο εχθρός;

Είναι σημαντικό να έχουμε έναν υγιή πληθυσμό 7½ εκατομμυρίων αγγλόφιλων Ελλήνων για να ενισχύσουμε τη μεταπολεμική θέση μας στην Ανατολική Μεσόγειο, ή να αποδεχθούμε ~~τη μείωση του πληθυσμού της Ελλάδας σε πέντε εκατομμύρια~~, τη μείωση του ελληνικού πληθυσμού από την πείνα, την καταστροφή της υγείας του –κυρίως των παιδιών– καθώς και τη μεταστροφή των διαθέσεών του σε βίαια αντιβρετανικές; Πρέπει να ζυγισθούν πολύ τα υπέρ και τα κατά πριν αποφασίσουμε να εγκαταλείψουμε την Ελλάδα σε λιμοκτονία. Επίσης πρέπει να λάβουμε υπόψη ότι οι Έλληνες δεν θα λιμοκτονήσουν σιωπηλά. Επιπλέον πρέπει να υπολογίσουμε τον αντίκτυπο στην κοινή γνώμη των ΗΠΑ.²⁶

Ωστόσο, η κοινή γνώμη στη Βρετανία και τις ΗΠΑ είχε αναστατωθεί από τις πληροφορίες για τον λιμό.²⁷ Το 1943 τυπώθηκε στο Λονδίνο το

λεύκωμα *Starvation in Greece* με φωτογραφίες που είχαν τραβηχτεί σκόπιμα, για να πείσουν τους συμμάχους για την τραγική κατάσταση στην Ελλάδα. Τα έσοδα από την πώληση του συγκεκριμένου λευκώματος θα δίνονταν για την ανακούφιση των πληγέντων από την πείνα. Οι φωτογραφίες διοχετεύθηκαν στο εξωτερικό παράνομα με απώτερο στόχο την άρση του αποκλεισμού.²⁸ Το θέαμα εξαντλημένων ανθρώπων που σωριάζονταν στους δρόμους της Αθήνας, τα κάρα με τους σωρούς των πτωμάτων και οι ομαδικοί τάφοι, τα πεινασμένα και σκελετωμένα παιδιά είναι από τις σκληρότερες εικόνες για όσους τις αντίκρισαν και για όσους τις γνώρισαν καταγραμμένες σε φωτογραφίες της περιόδου. Δεν είναι τυχαία η αναφορά στον πρόλογο:

Όταν γραφή η ιστορία αυτού του πολέμου η πείνα εις την Ελλάδα θα είναι ένα από τα τραγικώτερα κεφάλαια. Αι ταλαιπωρίαί που υπέστησαν οι Έλληνες υπερβαίνουν κάθε φαντασίαν: θα χρησιμοποιηθούν πάντα ως παράδειγμα κολάσεως επί της γης.²⁹

Σταδιακά οι Βρετανοί προχώρησαν στην ιδέα να υποστηρίξουν μία διεθνή προσπάθεια ανακούφισης του ελληνικού πληθυσμού. Κατ' αρχήν στράφηκαν στην Τουρκία η οποία βρισκόταν μέσα στη ζώνη αποκλεισμού. Τον Οκτώβριο 1941 έφτασε στον Πειραιά το τουρκικό πλοίο «Κουρτουλούς» με τρόφιμα που παρέλαβε και διένειμε ο Ερυθρός Σταυρός. Ανάμεσα στον Οκτώβριο 1941 και τον Ιανουάριο 1942 το «Κουρτουλούς» πραγματοποίησε πέντε ταξίδια προτού βυθιστεί λόγω ισχυρής καταιγίδας στη θάλασσα του Μαρμαρά. Σε αυτό το διάστημα μετέφερε 6.735 τόνους προμήθειες, ποσότητες ανεπαρκείς για τις διογκούμενες ανάγκες της πρωτεύουσας.³⁰

Η πείνα είχε φτάσει στο απροχώρητο, όταν τελικά η Βρετανία συμφώνησε στην άρση του αποκλεισμού. Οι αντιδράσεις της κοινής γνώμης τόσο στη Βρετανία όσο και στις ΗΠΑ, αλλά και η αμερικανική πολιτική παρέμβαση ώθησαν τη βρετανική κυβέρνηση σε αυτόν το δρόμο.³¹ Μετά από διαπραγματεύσεις δημιουργήθηκε μία επιτροπή υπεύθυνη για τη διανομή, υπό τον Ερυθρό Σταυρό και με τη συμμετοχή οκτώ Σουηδών

και οκτώ Ελβετών, με Σουηδό πρόεδρο και με επίσημη ονομασία «Επιτροπή Διαχειρίσεως της Διεθνούς Επιτροπής του Ερυθρού Σταυρού εν Ελλάδι». Τον Ιούνιο 1942 οι κυβερνήσεις της Βρετανίας και των ΗΠΑ αποφάσισαν την αποστολή σίτου, οσπρίων και γάλακτος από τον Καναδά. Το αρχικό σχέδιο ήταν για μεταφορά 15.000 τόνων σιταριού το μήνα, προσφορά της καναδικής κυβέρνησης. Οι ΗΠΑ ανέλαβαν την πληρωμή 3.000 τόνων κατά μήνα για όσπρια, γάλα και φάρμακα που φόρτωναν στο Μόντρεαλ σε σουηδικά πλοία. Οι αποστολές ξεκίνησαν στο τέλος Αυγούστου 1942. Υπήρξε η αρχή μίας τεράστιας επιχείρησης ανεφοδιασμού, μοναδικής στο είδος της σε όλη τη διάρκεια του Β΄ Παγκοσμίου Πολέμου. Από την 1η Ιανουαρίου 1943 η αμερικανική κυβέρνηση ανέλαβε και την πληρωμή των ναύλων των οκτώ σουηδικών πλοίων που έφθαναν στο ποσό του 1.000.000 δολαρίων το μήνα.³² Με τις πρώτες αφίξεις αξιόλογων φορτίων τροφίμων σε σταθερή βάση από το φθινόπωρο του 1942, άρχισε να υποχωρεί σταδιακά η καταλυτική πείνα που καθιστούσε τους ανθρώπους σωματικά και ψυχολογικά ανενεργούς. Η αισιοδοξία επέστρεψε:

Παρατηρήθηκε μια αντίρροπη κίνηση για ανασύνταξη μέσα από τον πύρινο κύκλο της δοκιμασίας εκδηλώθηκε μια γιγαντιαία προσπάθεια για αντίσταση στον αφανισμό.³³

Η χώρα που επούλωνε στο δεύτερο μισό του 1942 τις βαθιές πληγές από τις τραγικές εμπειρίες του προηγούμενου χειμώνα βρήκε τα ψυχικά αποθέματα να αντισταθεί. Μετά τον ενθουσιασμό της κήρυξης του πολέμου, οι άνθρωποι βίωσαν διαδοχικά την ήττα, την πείνα, τον πανικό και την απελπισία. Αλλά αυτή η κοινωνία, σε ελάχιστο χρόνο, δημιούργησε αντάρτικους στρατούς και τροφοδότησε αντιστασιακές οργανώσεις. Η «σιωπή» του χειμώνα 1941-1942 έδωσε τη θέση της σε δυναμικές εκδηλώσεις αμφισβήτησης της κατοχικής εξουσίας.

Η μελέτη της ιστορίας της εποχής, η ανάγνωση των ημερολογίων και των αναμνήσεων αποτυπώνουν τη θλίψη, τους φόβους και τις τρα-

γικές συνθήκες ζωής των αμάχων και, κυρίως, των παιδιών. Ταυτόχρονα απεικονίζουν την απίστευτη δύναμη και επινοητικότητα τους προκειμένου να επιβιώσουν. Διαπιστώνεται η αυτονόητη φυσική και ψυχική αδυναμία, εξαιτίας των τραγικών συνθηκών της πείνας, του θανάτου και των τραυμάτων που προκαλεί ο πόλεμος. Όμως, μέσα στην ανέλπιδη κατάσταση εντοπίζονται και ιστορίες ανθρώπων που αντιστάθηκαν, από την αρχή έως το τέλος.

Σήμερα είναι ημέρα μνήμης, για όλους όσοι αγωνίστηκαν, θυσίαστηκαν, στερήθηκαν, αντιστάθηκαν. Υπάρχουν πολλές μαρτυρίες και πηγές για την Κατοχή και την απαίσια όψη της πείνας. Θα κλείσω με τα λόγια της συγγραφέως Καλλιόπης Σφαέλλου:

Αν εμείς πεινάσαμε, πονέσαμε, βασανιστήκαμε, δεν είναι ανάγκη να το πούμε κλαυρίζοντας στα παιδιά ή τα εγγόνια μας ζητώντας τον οίκτο τους και μαυρίζοντας τις τρυφερές καρδιές τους. Εκείνοι ας μάθουν -κι είναι αυτή η βασική αλήθεια- πως κι αλυσοδεμένοι κρατήσαμε το κεφάλι ψηλά. Κι αυτό αποτελούσε μια μικρή καθημερινή νίκη -όχι πάντα εύκολη ούτε ακίνδυνη.³⁴

Ελένη Μουζουράκη
Βιβλιοθήκη της Βουλής

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Γ. Μαργαρίτης, *Προαγγελία θυελλωδών ανέμων. Ο πόλεμος στην Αλβανία και η πρώτη περίοδος της Κατοχής*, Βιβλιόραμα, Αθήνα 2009, σσ. 19-21.
2. Ρ. Μιλλιέξ, *Ημερολόγιο και μαρτυρίες του πολέμου και της κατοχής*, Θεμέλιο, Αθήνα 1982, σ. 69.
3. Μ. Καβάλα, «Ο πόλεμος, η κατοχή και η “τελική λύση”», στο Μ. Καβάλα, *Η καταστροφή των Εβραίων της Ελλάδας (1941-1944)*, [ηλεκτρ. βιβλ.], Σύνδεσμος Ελληνικών Ακαδημαϊκών Βιβλιοθηκών, 2015, σ. 47 (<http://hdl.handle.net/11419/4436>, προσπελάστηκε: 30/9/2017).
4. Β. Λάζου, «Εδαφικός κατακερματισμός. Η κατοχή της Ελλάδας από τις δυνάμεις του Άξονα», στο *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού, 1770-2000*, επιμ. Β. Παναγιωτόπουλος, τ. 8, Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 2003, σσ. 33-34.
5. Χρ. Χατζηιωσήφ, «Όψεις της ελληνικής οικονομίας στη διάρκεια της κατοχής 1941-1944», *Επιστημονικό συμπόσιο στη μνήμη Νίκου Σβορώνου (30-31 Μαρτίου 1990)*, Εταιρεία Σπουδών Νεοελληνικού Πολιτισμού και Γενικής Παιδείας, Αθήνα, 1993, σσ. 107-173.
6. Γ. Μαργαρίτης, *ό.π.*, σ. 178.
7. «Ολόκληρη η στρατιά των δηλαδή έπρεπε να ζήσει εκ των πόρων της καμένης Ελλάδος. Άρπαζαν όσα τρόφιμα ήθελαν, χωρίς να λάβουν υπόψη των πως υπήρχε και ο Ελληνικός Λαός, που είχε ανάγκη να διατραφή και έπρεπε να ζήσει», στο Α. Ζάννας, *Η Κατοχή. Αναμνήσεις - Επιστολές*, [χ.ε.], Αθήνα 1964, σ. 13.
8. Η αναλογία των εισφορών δεν αναφέρεται ρητά, ωστόσο το Δικαστήριο της Νυρεμβέργης αποφάνθηκε σχετικά για τα άρθρα 49 και 52, σε συνδυασμό με τα άρθρα 48, 53, 55 και 56 της Σύμβασης της Χάγης του 1907. Α. Μπρεδήμας, «Το κατοχικό δάνειο: Μια εναλλακτική προοπτική δικαίωσης;», στο Στ. Περράκης (επιμ.), *Το ζήτημα των γερμανικών πολεμικών*

- επανορθώσεων στην Ελλάδα. Διεθνείς και εθνικές διαστάσεις, Ι. Σιδέρης, Αθήνα 2012, σσ. 145-149, και του ιδίου, «Θεμελίωση των νομίμων αξιώσεων της Ελλάδος κατά της Γερμανίας από το κατοχικό δάνειο, κατά το εθνικό μας δίκαιο», (<http://www.real.gr/files/articles/document/318176.pdf>, προσπελάστηκε: 30/9/2017).
9. Δ.-Γ., Κωνσταντινάκου, *Πολεμικές οφειλές και εγκληματίες πολέμου στην Ελλάδα: Ψάχνοντας την ηθική και υλική δικαίωση μετά τον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο*, Αλεξάνδρεια, Αθήνα 2015, σσ. 35-36, 251-253.
 10. Χρ. Χρηστίδης, *Χρόνια Κατοχής (1941 - 1946): Μαρτυρίες Ημερολογίου*, [χ.ε.], Αθήνα 1971, σ. 101.
 11. Ό.π., σ. 138.
 12. Μ. Mazower, *Στην Ελλάδα του Χίτλερ: η εμπειρία της Κατοχής*, Αλεξάνδρεια, Αθήνα 2^η 1994, σ. 61.
 13. Χρ. Λούκος, «Η πείνα στην Κατοχή: «Η πείνα στην Κατοχή. Δημογραφικές και κοινωνικές διαστάσεις», *Ιστορία της Ελλάδας του 20ού αιώνα*, επιμ. Χρ. Χατζηιωσήφ, τόμος Γ2: 1941-1945, Βιβλιόραμα, Αθήνα 2007, σ. 237.
 14. Β. Χιονίδου, *Λιμός και θάνατος στην κατοχική Ελλάδα, 1941-1944*, Εστία, Αθήνα 2011, σ. 17.
 15. Γ. Μαργαρίτης, ό.π., σ. 232.
 16. Ασημ. Πανσέληνος, *Φύλλα Ημερολογίου (1941-1943)*, Κέδρος, Αθήνα 1993, σσ. 118-119.
 17. Η. Fleischer, *Στέμμα και σβάστικα: Η Ελλάδα της κατοχής και της αντίστασης 1941-1944*, τ. 1, Παπαζήσης, Αθήνα 1988, σ. 194.
 18. Μ. Καβάλα, «Πείνα και επιβίωση. Αντιμετώπιση των στερήσεων στην κατεχόμενη Ελλάδα», *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού, 1770-2000*, επιμ. Β. Παναγιωτόπουλος, τ. 8, Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 2003, σ. 51, και Μ. Mazower, ό.π., σ. 67.
 19. Γ. Μαργαρίτης, ό.π., σ. 265.
 20. Μ. Mazower, ό.π., σ. 56.
 21. Μ. Καβάλα, «Πείνα και επιβίωση...», ό.π., σσ. 57-58.
 22. Μ. Mazower, ό.π., σ. 57.
 23. Ό.π., σ. 58.
 24. Χρ. Χατζηιωσήφ, ό.π., σ. 133.

25. H. Fleischer, *ό.π.*, σ. 194.
26. (διαγραφή στο πρωτότυπο), Edward Warner, (F.O.) 11-7-1941, από το H. Fleischer, *ό.π.*, σ. 193.
27. M. Mazower, *ό.π.*, σ. 72.
28. *Η φωτογράφος Βούλα Παπαϊωάννου. Από το φωτογραφικό αρχείο του Μουσείου Μπενάκη*, Εκδόσεις Άγρα/Μουσείο Μπενάκη, Αθήνα 2006, σ. 21.
29. «When the history of this war is written, famine in Greece will be one of its most tragic chapters. The sufferings endured by the Greek people are beyond the bounds of imagination; they will serve for all time as the most realistic illustration of Hell on earth», *Starvation in Greece*, edited by S.-L. Hourmouzios, Harrison & Sons Ltd., 1943, p. 5, και Εμμ. Τσουδερός, *Ο επισιτισμός 1941-1944*, Εκδότης: Αργύρης Παπαζήσης, Αθήναι 1946, σ. 5.
30. Γ. Σκαλιδάκης, «Η διανομή της ξένης βοήθειας στην επαρχία την περίοδο της Κατοχής: κοινωνικές και πολιτικές διαστάσεις», στο *Η εποχή των ρήξεων: η ελληνική κοινωνία στη δεκαετία του 1940*, Επίκεντρο, Θεσσαλονίκη 2012, σ. 28, και Χρ. Λούκος, *ό.π.*, σ. 229.
31. «Η άρσι του αποκλεισμού οφείλεται κατά μέγα μέρος στην πίεσι της κοινής γνώμης η οποία είχε εξαναστή όταν είδε τις φωτογραφίες που φάνέρωναν τα βάσανα ενός ολοκλήρου ηρωικού λαού», Α. Ζάννας, *ό.π.*, σσ. 26-27.
32. Γ. Σκαλιδάκης, *ό.π.*, σ. 29.
33. Χρ. Λούκος, *ό.π.*, σ. 260.
34. Κ. Σφαέλλου-Βενιζέλου, *Μικροί αγωνιστές*, Εστία, Αθήνα 1979, σ. 9.

ΕΝΔΕΙΚΤΙΚΗ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- ΒΟΥΛΗ ΤΩΝ ΕΛΛΗΝΩΝ, Έκθεση της Διακομματικής Κοινοβουλευτικής Επιτροπής για τη διεκδίκηση των γερμανικών οφειλών, Περίοδος ΙΖ΄-Σύνοδος Α΄, προεδρία: Νικολάου Βούτση, Αθήνα 2016.
- Κ. ΔΟΞΙΑΔΗΣ, *Αι θυσίες της Ελλάδος στον Δεύτερο Παγκόσμιο Πόλεμο*, εκδόσεις Υφυπουργείου Ανοικοδομήσεως, Αθήνα 1946.
- Α. ΖΑΝΝΑΣ, *Η Κατοχή. Αναμνήσεις - Επιστολές*, [χ.ε.], Αθήνα 1964.
- Γ. ΘΕΟΤΟΚΑΣ, *Τετράδια Ημερολογίου, 1939-1953*, β΄ εκδ., Εστία, Αθήνα [χ.χ.].
- ΣΤ. ΘΩΜΑΔΑΚΗΣ, «Μαύρη αγορά, πληθωρισμός και βία στην οικονομία της κατεχόμενης Ελλάδας», στο *Η Ελλάδα στη δεκαετία 1940-1950: Ένα έθνος σε κρίση*, Θεμέλιο, Αθήνα 2006.
- Μ. ΚΑΒΑΛΑ, «Ο πόλεμος, η κατοχή και η “τελική λύση”», στο Μ. ΚΑΒΑΛΑ, *Η καταστροφή των Εβραίων της Ελλάδας (1941-1944)*, [ηλεκτρ. βιβλ.], Σύνδεσμος Ελληνικών Ακαδημαϊκών Βιβλιοθηκών 2015. (<http://hdl.handle.net/11419/4436>, προσπελάστηκε: 30/9/2017).
- , «Πείνα και επιβίωση. Αντιμετώπιση των στερήσεων στην κατεχόμενη Ελλάδα», *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού, 1770-2000*, επιμ. Β. ΠΑΝΑΓΙΩΤΟΠΟΥΛΟΣ, τ. 8, Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα, 2003, σσ. 49-62.
- Π. ΚΑΖΑΚΟΣ, Π. ΛΙΑΡΓΚΟΒΑΣ, ΣΠ. ΡΕΠΟΥΣΗΣ, *Η οικονομική καταστροφή της Ελλάδας κατά την κατοχή (1941-1944)*, Παπαζήσης, Αθήνα 2017.
- Δ.-Γ. ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΑΚΟΥ, *Πολεμικές οφειλές και εγκληματίες πολέμου στην Ελλάδα: Ψάχνοντας την ηθική και υλική δικαίωση μετά τον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο*, Αλεξάνδρεια, Αθήνα 2015.
- Β. ΛΑΖΟΥ, «Εδαφικός κατακερματισμός. Η κατοχή της Ελλάδας από τις δυνάμεις του Άξονα», στο *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού, 1770-2000*, επιμ. Β. ΠΑΝΑΓΙΩΤΟΠΟΥΛΟΣ, τ. 8, Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 2003, σσ. 33-48.
- ΧΡ. ΛΟΥΚΟΣ, «Η πείνα στην Κατοχή», στο *Ιστορία της Ελλάδας του 20ού αιώνα*, τ. Γ2, Βιβλιόραμα, Αθήνα 2007, σσ. 219-261.
- Μ. ΜΑΖOWER, *Στην Ελλάδα του Χίτλερ. Η εμπειρία της Κατοχής*, Αλεξάνδρεια, Αθήνα ²1994.

- Γ. ΜΑΡΓΑΡΙΤΗΣ, *Προαγγελία θυελλωδών ανέμων. Ο πόλεμος στην Αλβανία και η πρώτη περίοδος της Κατοχής*, Βιβλιόραμα, Αθήνα 2009.
- , *Από την ήττα στην εξέγερση. Ελλάδα: Άνοιξη 1941-Φθινόπωρο 1942, Ο Πολίτης*, Αθήνα 1993.
- , «Η περίοδος της κρίσιμης καμπής (1942-1943). Μια μαρτυρία για την μεταβολή των συνθηκών στην κατεχόμενη Ελλάδα», *Μνήμων* 14 (1992), σσ. 133-149.
- Ρ. ΜΙΛΛΙΕΞ, *Ημερολόγιο και μαρτυρίες του πολέμου και της κατοχής*, Θεμέλιο, Αθήνα 1982.
- Α. ΜΠΡΕΔΗΜΑΣ, «Θεμελίωση των νομίμων αξιώσεων της Ελλάδος κατά της Γερμανίας από το κατοχικό δάνειο, κατά το εθνικό μας δίκαιο», (<http://www.real.gr/files/articles/document/318176.pdf>, προσπελάστηκε: 30/9/2017).
- ΑΣ. ΠΑΝΣΕΛΗΝΟΣ, *Φύλλα Ημερολογίου (1941-1943)*, Κέδρος, Αθήνα 1993.
- ΣΤ. ΠΕΡΡΑΚΗΣ [επιμ.], *Το ζήτημα των γερμανικών πολεμικών επανορθώσεων στην Ελλάδα. Διεθνείς και εθνικές διαστάσεις*, Ι. Σιδέρης, Αθήνα 2012.
- Γ. ΣΚΑΛΙΔΑΚΗΣ, «Η διανομή της ξένης βοήθειας στην επαρχία την περίοδο της Κατοχής: κοινωνικές και πολιτικές διαστάσεις», στο *Η εποχή των ρήξεων: η ελληνική κοινωνία στη δεκαετία του 1940*, Επίκεντρο, Θεσσαλονίκη 2012.
- Φ. ΣΚΟΥΡΑΣ, Α. ΧΑΤΖΗΔΗΜΟΣ, Α. ΚΑΛΟΥΤΣΗΣ, Γ. ΠΑΠΑΔΗΜΗΤΡΙΟΥ, *Η ψυχοπαθολογία της πείνας, του φόβου και του άγχους*, [χ.ε.], Αθήνα 1947.
- Κ. ΣΦΑΕΛΛΟΥ-BENIZEΛΟΥ, *Μικροί αγωνιστές*, Εστία, Αθήνα 1979.
- ΕΜΜ. ΤΣΟΥΔΕΡΟΣ, *Ο επισιτισμός 1941-1944*, Εκδότης: Αργύρης Παπαζήσης, Αθήνα 1946.
- Χ. ΦΛΑΙΣΕΡ, *Στέμμα και σβάστικα: Η Ελλάδα της κατοχής και της αντίστασης 1941-1944*, τ. 1, Παπαζήσης, Αθήνα 1988.
- ΧΡ. ΧΑΤΖΗΩΣΗΦ, «Όψεις της ελληνικής οικονομίας στη διάρκεια της κατοχής 1941-1944», *Επιστημονικό συμπόσιο στη μνήμη Νίκου Σβορώνου (30-31 Μαρτίου 1990)*, Εταιρεία Σπουδών Νεοελληνικού Πολιτισμού και Γενικής Παιδείας, Αθήνα 1993, σσ. 107-173.
- Κ. ΧΑΤΖΗΠΑΤΕΡΑΣ, Μ. ΔΡΑΓΩΝΑ ΦΑΦΑΛΙΟΥ, *Μαρτυρίες 41-44: Η Αθήνα της Κατοχής*, Κέδρος, Αθήνα 2002.

- Β. ΧΙΟΝΙΔΟΥ, *Λιμός και θάνατος στην κατοχική Ελλάδα, 1941-1944*, Εστία, Αθήνα 2011.
- S.-L. HOURMOUZIOS [ed.], *Starvation in Greece*, Harrison & Sons Ltd., London 1943.
- ΧΡ. ΧΡΗΣΤΙΔΗΣ, *Χρόνια Κατοχής (1941 – 1946): Μαρτυρίες Ημερολογίου*, [χ.ε.], Αθήνα 1971.

ΒΟΥΛΗ ΤΩΝ ΕΛΛΗΝΩΝ

ISBN 978-960-560-149-2